

OSMANLILAR'DA SİYASET KURUMU OLARAK ADALET DAİRESİ*

Ejder OKUMUŞ**

Osmanlılarda adalet dairesinin yönetimde ve toplumun, özellikle başta ulemâ ve mütefekkirler olmak üzere toplum önderlerinin yöneticileri denetlemesinde anahtar konumda olduğu görülmektedir.

*Bu yazı daha önce yayımlanmış olan "Osmanlılarda Siyasal Bir Kurum Olarak Adalet dairesi" (The Circle of Justice as a Political Institution in the Ottomans), Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, (2005), sayı:5, s. 45-51) isimli makaleden türetilmiştir.

**Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

□ Toplum hayatının yapı, düzen ve sistem olarak sağlıklı bir biçimde devam etmesinin en temel şartı; adalettir. Adalet, bütün kurum ve süreçleriyle toplumun ikamesi ve idamesinin yegane şartıdır. Denilebilir ki, toplumsal hayat, adalet, hak ve fedakârlıklarla varlık bulur. Adaletin hâkim olmadığı bir sosyal düzende zulüm ve haksızlık var demektir. Zulmün egemen olduğu toplumda ise haksızlığa dayalı ilişkilerin belirleyici olması ve bunun da doğal olarak kargaşa, fitne, kurnasızlık, huzursuzluk ve mutsuzluğu beraberinde getirmesi kaçınılmazdır.

Adaletin egemen kılınmaya çalışıldığı bir toplumsal nizamda, siyaset kurumunun topluma karşı sorumluluğunun gereğini yerine getirdiği söylenebilir. Tarih boyunca siyaset kurumu gerek devlet ve devlet adamları gerek organizasyon düzleminde toplumun bütün kurum, kuruluş ve gruplarının yönetim hayatı bağlamında ve kişiler arası ilişkiler kapsamında "adalet mülkün temelidir" felsefesinden hareketle toplumda adaletin tesisinden birinci derece sorumlu tutulmuştur. Bundan dolayı toplumlar, kendi anlayış, inanç ve hayat tarzlarına uygun biçimde adalet felsefeleri geliştirerek bunu devletlerinin ve huzurlarının kalıcı olmasının ön şartı olarak görmüşlerdir.

Adalet dairesini bu çerçevede anlamak gerekmektedir. Yani adalet dairesi, toplumsal hayatın varoluşu ve devamı için gerekli unsurları içinde taşıyan hak sisteminin, hak ve eşitlik üzerine kurulu toplumsal münasebetler düzeninin adıdır.

Tarihsel olarak; Hz. Muhammed öncesi zamanlarda tarım toplumlarında tarımdan elde edilen vergilerle desteklenen bürokratik imparatorlukların çalışma ahlakını ve halkla ilişkilerini yansıtan adalet dairesi,¹ İslâm toplumları bağlamında, toplumun huzur ve mutluluğu, devlet, şeriat, saltanat, ordu, mal, halk ve hükümdarın adaleti şeklinde birbirine bağlı sekiz başlıktan oluşmaktadır. Bu sekiz maddenin dört başlık halinde ele alındığı da görülmektedir. Bu durumda halk/çiftçiler, hazine, ordu ve kralın adaleti, adalet dairesinin unsurları olmaktadır. Çiftçiler hazineye vergi öderler, hazine kralın hükümlerini koruyup genişleten askerlerin maaşlarını karşılar ve kral, çiftçilere adalet dağıtır, onları zulümden korur.²

Müslümanlar, adalet dairesini Kur'an ve Sünnet'teki adalet anlayışına referansla zenginleştirmiş, İslâm toplumlarına özgü siyasal bir kurum

haline getirmiş ve Müslüman yöneticiler de siyasetlerinde bu kurumu âzamî ölçüde işlevselleştirmeye çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde de adalet dairesi (dâire-i adliye) İslâm'dan kaynağını alan önemli bir siyaset kurumu olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten de Osmanlılarda adalet dairesinin yönetimde ve toplumun, özellikle başta ulemâ ve mütefekkirler olmak üzere toplum önderlerinin yöneticileri denetlemesinde anahtar konumda olduğu görülmektedir. Bu makalede, Osmanlı siyaset felsefesi ve yönetim geleneğinde adaletin merkezî bir yere sahip olmasını ifade eden adalet dairesi dinî ve toplumsal boyutlarıyla ele alınmaya çalışılmaktadır.

Osmanlılar'da Adalet ve Adalet Dairesi

Osmanlı siyaset felsefesi ve yönetim geleneğinde merkezî bir yere sahip olan adalet, bir siyaset kurumu olarak adalet dairesinde ifadesini bulmuştur. Adalet dairesi, din-devlet-toplum ilişkilerini, toplumun çeşitli sınıf ve kesimleri arasındaki münasebetler çerçevesinde işlevsel bir bakış açısıyla formüle etmektedir. Sosyal denge temelinde fonksiyonel bir bakış açısıyla toplum ve devleti ele alan adalet dairesi, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı yazarları tarafından ciddi olarak işlenmiş ve Osmanlı Devleti'nin gevşeklik, bıkkınlık ve gerilemekten kurtuluşunun bu daireyi bi-hakkın uygulamaktan geçtiği ifade edilmiştir.

Adalet kavramı Osmanlı yöneticileri katında istikrarı ifade etmektedir.³ Osmanlı ulemâsı ve mütefekkirleri devletin ayakta kalması ve gerilemesi üzerinde kafa yorarken genelde devletlerin, özelde ise Osmanlı Devleti'nin ayakta kalması gereken esasları adalet dairesi (adalet çemberi) dedikleri bir düstur ile izah etme yoluna gitmişlerdir.⁴ Adalet dairesinde adalet, yönetimde merkezî bir yere sahiptir ve esasların esasıdır.⁵

Şarklı siyaset bilginlerinin eserlerinde geniş yer kaplayan adalet dairesini⁶ Kınalızâde Ali Efendi (ö.1572) şöyle ifade etmektedir:

1. Adl'dir mucib-i salâh-ı cihan (Adalettir dünya düzen ve kurtuluşunu sağlayan.)
2. Cihan bir bağıdır divarı devlet (Dünya bir bahçedir, duvarı devlet.)
3. Devletin nâzımı şeriatdır (Devletin nizamını kuran Allah kanunudur.)
4. Şeriate olamaz hiç hâris illâ

Adalet dairesi, toplumsal hayatın varoluşu ve devamı için gerekli unsurları içinde taşıyan hak sisteminin, hak ve eşitlik üzerine kurulu toplumsal münasebetler düzeninin adıdır.

mülk (Allah kanunu ancak saltanat ile korunur.)

5. Mülk zabt eylemez illa leşker (Saltanat -devlet- ancak ordu ile zaptedilir.)

6. Leşkeri cem' idemez illâ mal (Ordu ancak mal ile ayakta kalır.)

7. Malı cem' eyleyen raiyyettir (Malı toplayan halktır.)

8. Raiyyeti kul ider padişah-ı âleme adl (Halkı idare altına ancak cihan padişahının adaleti alır.)

Ali Efendi, İbn Haldun'un da Aristo'dan naklen verdiği⁷ bu sekiz maddeyi, Devlet ve Aile Ahlakı adlı eserinin sonuç kısmında, Aristo'nun İskender'e verdiği öğütte adalet dairesi olarak zikrettiğini belirtmekte ve daire halinde göstermektedir.⁸

Ali Efendi, adalet dairesini, başka bir yerde üç kısımda özetlemekte, adaletin korunması için toplumda üç şeyin gerekli olduğunu vurgulamaktadır: Bu üç şeyden birincisi nâmus-u Rabbanî, yani şer'-i ilâhîdir. İkincisi hâkim-i insanî, yani otoriter devlet başkanı ve adaletli hâkimdir. Üçüncüsü ise dinâr-mizânî, yani paradır. Üçüncüsü ikinci namusun, yani adaletli yöneticinin fermanında iken ikinci namusun, yani adaletli hâkimin hidayete ulaşabilmesi için birinci namusa uyması gerekir. Birinciye uymayan kâfir ve münafık; ikinciye itaatkâr olmayan isyankâr ve üçüncüye uymayan hain ve hırsızdır. Ali Efendi, Hadîd sûresinin 25.

âyetini⁹ de bu görüşleri doğrultusunda tefsir etmekte ve âyette geçen "kitâb" kelimesinin ilâhî hükümlere işaret ettiğini; "mizan" kavramının, dünyadaki alıp vermelerin bir adalet ölçüsüyle yapılması gerektiğine işaret ettiğini, "hadîd" kelimesinin ise adaleti tahakkuk ettirecek otoriter devlet başkanına göndermede bulunduğunu belirtmektedir.¹⁰

Bu noktada Osmanlı bilgin ve düşünürlerinin, özellikle devletlerin yükselme ve çökmelerine ilişkin konularda çok etkilendikleri¹¹ İbn Haldun'un adalet dairesi hakkındaki açıklamasına işaret etmek yerinde olur.

İbn Haldun, Mukaddime'sinde Mes'udî'den naklen Mûbezân'ın, Behram b. Behram'a baykuş hikayesi çerçevesinde söylediklerini aktarmaktadır: "Ey hükümdar! Mülkün izzeti ancak şeriatle, Allah'a itaat ederek Allah

için kıyama ve Allah'ın emir ve nehyine uyarak tasarrufta bulunmakla; şeriatın ayakta kalışı ancak mülk ile; mülkün izzeti ancak ricâl (bağlı/tâbi insanlar ve ordu); ricâlin ayakta kalışı ancak mal ile; malı elde etmek ancak imaret ile; imareti sağlamak ancak adalet ile mümkündür. Adalet halk arasına konulmuş bir terazidir. Onu Allah koymuş ve hükümdarı da ona kayyım kılmıştır.¹²

Bu hikâyeden zulmün umran için tahrip edici olduğu ve umrandaki bozulmanın devlete fesat (bozulma) ve çökme biçiminde yansıtacağı hususlarını çıkartmak gerektiğini savunan İbn Haldun,¹³ aynı bağlamda Nüşirevân'ın sözüne de yer vermiştir: "Mülk ordu ile; ordu mal ile; mal vergiyle; vergi imaretle; imaret adalet ile; adalet devlet görevlilerinin ıslahıyla; devlet görevlilerinin ıslahı vezirlerin istikamet etmeleri, doğru yoldan ayrılmamalarıyla mümkün olur. Bütün bunların temeli de hükümdarın raiyyenin durumunu bizzat

tedkik etmesi ve raiyyeyi tedib etmeye muktedir olmasıyla olur; ta ki hükümdar raiyyeye mâlik olsun, memlûk olmasın."¹⁴

Osmanlı vakanüvislerinden Mustafa Nâ'imâ da adalet dairesi üzerinde özellikle durmuş, Ali Efendi'nin kaleme aldığı sekiz maddeyi daireyi dört maddede özetleyerek devletin gevşemesini ve zayıflayıp-gerilemesini bu rükünlerin bozulmasına bağlamıştır. Ona göre; (1) Mülk ve devlet asker ve rical iledir.

(2) Rical mal ile varlık bulur. (3) Mal reyâdan gelir. (4) Reayâ ise adalet ile muntazam-ı hal olur. Bütün bir devleti sarıp kuşatan zaaf, daima bu dört rükün bozulmasından kaynaklanmıştır.¹⁵

İbn Haldun gibi organizmacı bir toplum ve devlet görüşüne sahip olan Nâ'imâ,¹⁶ aslında devletlerin çöküşünü, özetle takip ettikleri siyasetin içeriğine, yani dil olup olmamalarına bağlamaktadır. Ona göre her devletin bekâsının şartı siyasettir. Bu ya hikmet-i ameliyeden bir kısım olan ilm-i siyaset-i mülûk gibi akli olur ya da Kitabullah ve Sünnet-i Resûlullah'ta varid olan ahkâm-ı ilâhiyye gibi şer'î olur. Şer'î siyaset akli siyasetten üstün olmakla İslâm padişahları için düsturulameldir. Her basiretli padişah ve uyanık vezir onunla amel ederek iki cihan saadetine ermişlerdir. İslâm hükümdarları, şer'î ahkâma göre

hareket ederler ve devletlerini şer'î nizama göre idare ederler. Bu, onların müslümanlıklarının gereğidir. Şeriat adalet demek olduğundan İslâm yöneticilerinin şeriaten yüz çevirmeleri, devletlerinin yok olmasına neden olur. Kâfir devletlerin varlıklarını sürdürmelerinin temelinde ise onların akli siyasetlerine itibar etmeleri yatmaktadır. Dünya küfür ile yıkılmaz, zulüm ile yıkılır sözü bu husustan kaynaklanmaktadır. Şer'î kanunların ve aklın sınırlarından çıkan her vaz'u hareket kesinlikle zeval ve ihtilale yol açmamıştır.¹⁷

Görüldüğü gibi Nâ'imâ hem İslâmî yönetimler hem Müslüman olmayan devletler için de adaleti şart koşmaktadır. Devletlerin varlığını koruyabilmeleri ve çökmemele-ri için, âdil olmaları mecburidir; ancak Nâ'imâ bu noktada Müslümanların devletleriyle kâfirlerin devletlerini ayırmaktadır. Ona göre Müslüman yönetici seçkinler, adaleti yalnızca şeriatle sağlayabilirler. Dolayısıyla devletlerinin devamı şeriate bağlılıklarına bağlıdır. Fakat Müslüman olmayanların devletleri, akli siyasetle idare olunur. Onların devletlerinin devamı ise zulme meyletmemeleri ile sağlanır. Şu halde Nâ'imâ devletlerin çöküşüne dair düşüncesinde büyük oranda devletlerin varlıklarının devamını adaletle bağlarken, Müslüman devletlerin ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin varlığının devamını şeriate bağlamaktadır.¹⁸

Sosyal olayları bio-organik bakış açısıyla ele alan¹⁹ Nâ'imâ'ya göre 17. yüzyılda Osmanlı Devleti yaşlılık dönemini yaşamaktadır. Bu tavrın alametleri her şeyiyle ortadadır.²⁰ Ancak Osmanlı Devleti çökmeyebilir ve ömrü uzatılabilir. Bunu sağlayacak olan ise adaletle dönüşür.²¹ Buna vesile olacak büyük adamlardır.

Nâ'imâ'ya göre Osmanlı Devleti şer'î bir devlettir. İslâm hükümdarları ilâhî ahkâma göre hareket ederler. Osmanlı Devleti için, 17. yüzyıl devşirmeler çağıdır. Devşirmeler, Osmanlı Devleti'ni idare eden Osmanlı sülalesinin asabiyyetinin yerine geçmiş ve bu sülaleyi etkileri altına almışlardır. Bu ise devletin geleceğini olumsuz yönde etkilemiştir. Fakat Nâ'imâ'ya göre eski asabiyyete dönmek devleti ölümden kurtarmak için gereksizdir. Şeriatı ve onun gereği olan adaleti gerçekleştirmek kâfidir. Zulmü ortadan kaldırarak adaleti sağlayacak bir âkilin hüsn-i tedbiri devleti rahatlıkla çöküşten kurtarabilir.²²

Osmanlı yönetim geleneğinde, devletin, devlet adamları ve görevlilerinin adalet dairesi dışına çıkmaları zulüm olarak değerlendirilmiş; buna aykırı hareket eden yöneticiler zalim kabul edilmişlerdir. Bu sebeple Osmanlı

Devleti'nde haksızlığa uğrayanların şikâyetlerini divana yapmaları sağlanmıştır²³.

Bu noktada zikre değer bir başka husus, ulema ve mütefekkirler, Osmanlı Devleti'nin zayıflama gerileme zamanlarına girmesiyle birlikte bir öz-eleştiri yaparak devletin güçlü olduğu zamanlarda riayet ettiği adalet ilkelerini artık gözetmediği için kötü bir sürece girdiğini ileri sürmüşlerdir. Böyle düşündükleri için de sıklıkla adaletin önemine işaret etmeyi yeğlemiş ve yöneticileri uyarmışlardır.²⁴

Belirtmek gerekir ki, insanlığın, teorik ve yasal düzlemde insan hakları konusunda oldukça önemli gelişmeler kaydettiği halde pratikte ne yazık ki bütün dünyada küresel ölçekte yoğun ve şiddetli adaletsizliklerle hak ihlallerinin yaşandığı modern dünyada adaletle olan ihtiyacı vurgulaması, adalet ve eşitliğin insan ve toplum hayatı için ne kadar hayati olduğunu gündeme getirmesi ve yeni "adalet dairesi"lerine olan acil ihtiyaca işaret etmesi bakımından Osmanlılarda siyasî bir kurum olarak "adalet dairesi" önemli bir konu olarak önümüzde durmaktadır. ■

D İ P N O T L A R

1. Bkz. Linda Darling, "Do Justice, Do Justice, for That is Paradise, Middle Eastern Advice for Indian Muslim Rulers", Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East, (2002), sayı: 22, s. 3-19; John R. Perry, "Justice for the Underprivileged: The Ombudsman Tradition of Iran", Journal of Near Eastern Studies, 37/3 (1978), s. 203-215.
2. Douglas E. Strusand, "The Historical Muslim City: Lessons for the Discourse on Islam and Democracy", http://www.islam-democracy.org/4th_Annual_Conference-Strusand_paper.asp, 22 Mart 2005.
3. Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, çev. Ömer Laçiner, İstanbul 1996, s. 28-29.
4. Norman İtkowitz, Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek, çev. İsmet Özel, İstanbul 1997, s. 132.
5. Necmüddin İbrahim b. Ali et-Tarsusi, Tuhtetu't-Turk fima yecibu en yu'leml fi'l-mülk, thk. Ridvan es-Seyyid, Beyrut 1992, s. 74 (Ridvan es-Seyyid'in dipnotu).
6. Harun Han Şirvani, İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul 1965, s. 106.
7. İbn Haldun, Mukaddime, thk. Derviş el-Cüveydî, Beyrut 1996, s. 43-44.
8. Kınalızade Ali Efendi, Devlet ve Aile Ahlakı, haz. Ahmet Kahraman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul ty., s. 282-283. Ayrıca bkz. N. İtkowitz, a.g.e., s. 132; Şerif Mardin, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, çev. Mümtazzer Türköne-Fahri Unan-İrfan Erdoğan, İstanbul 1996, s. 115.
9. "Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanları Adaleti yerine getirip ayakta tutmaları için o peygamberlerle birlikte kitabı ve mizanı indirdik. Biz demiri de indirdik ki, onda büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır. Bu, Allah'ın dinine ve peygamberlerine görmeden yardım edenleri belirlemesi içindir. Kuşkusuz Allah kuvvetlidir, azîzdür." (Hadîd, 57/ 25)
10. Kınalızade Ali Efendi, Ahlak, Ahlak-ı Alâî, haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, ty., s. 138.
11. Bkz. J. Obert Voll, İslam, Süreklilik ve Değişim, çev. C. Aydın-C. Şişman-M. Demirhan, İstanbul 1991, I, s. 59-60; Ümit Meriç Yazan, Cevdet Paşa'nın Tarih ve Toplum Görüşü, İstanbul 1992, s. 20-21, 27-28; Ahmed Cevdet Paşa, Mafuzat, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 34, 182; Süleyman Uludağ, "Giriş: İbn Haldun ve Mukaddime", Mukaddime, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1988, I, s. 116-117; Ahmet Arslan, İbn-i Haldun, Ankara 1997, s. 7.
12. İbn Haldun, a.g.e., s. 43, 262-263.
13. A.g.e., s. 263.
14. A.g.e., s. 43.
15. Mustafa Naimâ, Tarih-i Naimâ (Ravzatü'l-Hüseyn fi hulâsati'l-ahbari'l-hafikeyn), İstanbul 1283, I, s. 40.
16. Bkz. a.g.e., I, s. 27-31 vd.
17. A.g.e., I, s. 33. Yorum için bkz. Arslantürk, a.g.e., s. 66-67.
18. Ejder Okumus, "İbn Haldun ve Osmanlı'da Çöküş Tartışmaları", Divan, 1999/1, sayı: 6, s. 183-209.
19. Zeki Arslantürk-Tayfun Amman, Sosyoloji-Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler-, İstanbul 1999, s. 100.
20. Naimâ, a.g.e., VI, s. 46.
21. Zeki Arslantürk, Nâ'imâ'ya göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı, İstanbul 1997, s. 77.
22. A.g.e., s. 98.
23. Şükri Karatepe, Osmanlı Siyasî Kurumları (Klasik Dönem), s. 126.
24. Bkz. Ejder Okumus, Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat, İstanbul 1999, s. 187-190.

